

Jiří Musil a sociální teorie

Jiří Musil byl po celou svou akademickou dráhu spjat s výzkumem měst a již navždy zůstane velkou zakladatelskou osobností české sociologie města a bydlení. Je mnoho českých sociologů, kteří se k této stránce jeho díla mohou vyjádřit mnohem kompetentněji, nežli bych mohl učinit já, a několik z nich také přispělo svými texty do této sekce. Jiné se objevily v bloku příspěvků k jeho osmdesátinám, který vyšel v prvním čísle *Sociologického časopisu* v roce 2008. Rád bych zde však vyzdvihl jinou dimenzi sociologického myšlení Jiřího Musila, totiž jeho hlubokou znalost klasické i soudobé sociologické a sociální teorie a – což je možná ještě důležitější – jeho mimořádnou schopnost propojovat čistou a obecnou teorii s konkrétními problémy empirického sociologického výzkumu a s aktuálními politickými problémy naší doby. Neřeknu zde nic nového. O tom, že Jiří Musil nebyl jen vynikající urbánní sociolog, ale také jeden z největších českých sociologických teoretiků současnosti, může pochybovat jen málokdo z těch, kdo jej aspoň zběžně znali, poslouchali jeho příspěvky a četli jeho texty. Zatímco do roku 1989 mohl být z politických důvodů sociologickým teoretikem převážně jen v soukromí, poté začal své suverénní znalosti sociologické teorie bohatě využívat ve veřejných vystoupeních i psaných textech. Stal se tak důležitým účastníkem obnovy obecné sociologie a teorie v českých zemích. Není nutné také připomínat, že ač se sám nepochybně považoval za sociologa, záběr jeho zájmů a znalostí byl mnohem širší. Patřily do něj sociální antropologie, filosofie, zejména filosofie vědy, historie, geografie, demografie, urbanistika a architektura a další disciplíny. Byl tedy obnovitelem oboru sociologické teorie stejně tak jako šířeji interdisciplinárně pojaté sociální teorie.

Nemohu si v této situaci odpustit jednu osobní vzpomínku. S Jiřím Musilem jsem se poprvé setkal asi v roce 1997 nebo 1998 na jednom z tehdy již probíhajících gellnerovských seminářů, které se tak jako ještě i dnes konaly v budově New York University na Malém náměstí. Téma přednášky i přednášející mi už z paměti vymizeli, nikoli však první dojem z atmosféry gellnerovského semináře a jeho intelektuálního leadera. V porovnání s neosobním a ztuhlým vystupováním řady tehdejších učitelů působili Jiří Musil a druhý hlavní organizátor Petr Skalník jako velvyslanci nějakého jiného, lepšího světa, který se nápadně podobal světu britských univerzit. Nešlo jen o rozlévání vína všem přítomným posluchačům bez ohledu na věk, pohlaví a akademický rank, ale především o pojetí těchto seminářů, v němž hrála naprosto zásadní roli otevřená, hledající a z principu nikdy neukončitelná diskuze. Jiří Musil byl vynikající diskutér, hovořil rád, ale na rozdíl od mnoha dalších řečníků vždy s přesně formulovanou myšlenkou a jasným osobním stanoviskem. Znamenitých řečníků bylo jistě v Praze více, ale málokterý z nich měl takovou vnitřní disciplínu, aby stále mluvil k věci, neztrácel se v nepodstatných digresích, nedopouštěl se *non-sequitur* a pozorně naslouchal jiným, třeba i nesouhlasným názorům. Vedle toho mne hned na prvním semináři

zaujalo to, jak samozřejmě a s naprostým nedostatkem povýšenosti se Jiří Musil pouštěl po skončení programu do odborných rozhovorů s elévou tehdy ještě velmi zelenými, jako jsem byl já a někteří další kolegové. Atmosféra gellnerovských seminářů mne po této první návštěvě uhranula a v následujících letech jsem je navštěvoval poměrně často.

Fenoménu gellnerovských seminářů si zaslouží důkladné studium a doufejme, že se brzy najde někdo, kdo mu bude věnovat patřičný čas a úsilí. V nynější souvislosti mne k němu dovedlo především to, že si téměř nepamatuji, že bych na něm slyšel Jiřího Musila hovořit na téma problematiky města, zato mnohokrát hovořil o základních problémech sociálních věd a o jejich velkých postavách, což až na malé výjimky byli vždy zároveň představitelé sociální teorie. Možná toto zaměření na obecné otázky sociálních věd bylo dáno diskuzním formátem gellnerovských seminářů, protože stále se rozšiřující spirála kritických připomínek a dotazů následujících po každém referátu musela dříve nebo později dospět k fundamentálním teoretickým a epistemologickým dilematům; spíš se ale domnívám, že odpovídalo nejvlastnějším zájmům Jiřího Musila a jeho snaze i schopnosti vidět konkrétní empirické problémy v kontextu základních metateoretických a epistemologických diskuzí vedených od 19. století do současnosti. Musil byl muž idejí v tom smyslu, že myšlení pro něj bylo něčím životně potřebným i přirozeným, ve světě idejí byl doma a nepochybně jim přikládal velkou váhu. Není asi náhodou, že často opakoval v návaznosti na Raymonda Arona a Ernesta Gellnera, že jedním z klíčových znaků komunistického systému je to, že je ideokracií, tedy systémem nadvlády oficiálně posvěcených idejí nad všemi ostatními.

Autorem, na kterého Jiří Musil odkazoval nejčastěji, byl – samozřejmě – Ernest (on ovšem raději říkal Arnošt) Gellner a mnohokrát se vracel k Maxi Weberovi a Emilu Durkheimovi. Také Karla Marxe zmiňoval velmi často, byť převážně kriticky. Nicméně výčet klasických i soudobých autorů, ke kterým se ve svých přednáškách a diskuzních vystoupeních obracel, je mnohonásobně delší. Vedle klasických děl sociologie 19. století výborně znal také mnohé stěžejní práce sociálních věd meziválečného a poválečného období. Pozoruhodné a v českém prostředí bohužel ne úplně obvyklé bylo, že stále četl i zcela nové práce, patrně v rozsahu mnohem větším než řada mladších kolegů včetně mne, a měl výborný přehled o tom, jaké jsou nejnovější trendy a vlivné knihy v sociologii i sociálních vědách obecněji. Úplně nedostižný byl v tom, jak plynule dokázal mezi různými vrstvami sociologického vědění přecházet: od klasiků k poslednímu výstřelku pařížské nebo newyorské módy, pak obligátně ke Gellnerovi a odtud třeba ke stěžejním pracím 70. a 80. let. Tuto intelektuální gymnastiku zvládal tak bravurně, že posluchači mohli snadno podlehnout iluzi, že to vše je vlastně velmi jednoduché a dané souvislosti se prostě samy nabízejí. Kdo se o něco podobného sám pokusí, však zjistí, že opak je pravdou.

Kapitolou samou o sobě by byl Musilův vztah – osobní i intelektuální – k Ernestu Gellnerovi. Zde bych rád zmínil tři věci. Za prvé, Jiří Musil by nepochyb-

ně nejlepším znalcem Gellnerova díla v českých zemích a patřil k jeho předním znalcům celosvětově. Většina z jeho pozoruhodných komentářů ke Gellnerově sociálněvědnímu myšlení bohužel zazněla jen ústně na gellnerovských seminářích a mnoha jiných přednáškách. Důležitými doklady Musilova mimořádného porozumění Gellnerovu dílu zůstávají – vedle obrovské zásluhy na překladu řady Gellnerových stěžejních děl do češtiny, z nichž většinu pořídila ve spolupráci s ním jeho manželka Eva – porůznu uveřejněné články a komentáře. K nim patří brilantní stať o Gellnerově filosofii dějin, která vyšla v monotematickém čísle *Czech Sociological Review* věnovaném Gellnerově myšlení, jež editovali Jiří Musil a Petr Skalník [Musil 2001], a také předmluvy k řadě českých překladů Gellnerových knih. Ještě letos na jaře jsme se s Jiřím Musilem domlouvali na tom, že napíše rozsáhlejší recenzi na práci historického sociologa z McGillovy univerzity Johna A. Halla *Ernest Gellner: An Intellectual Biography* (2010), a neobyčejně mne mrzí, že k tomu již nedošlo. Za druhé, Jiří Musil Gellnerovo dílo nejen důkladně znal, ale také pečlivě promýšlel a důkladně kriticky zkoumal. Rád posluchačům vysvětloval Gellnerovy názory na podstatu nacionalismu, schéma lidských dějin nebo podmínky občanské svobody a silně se ztotožňoval s jeho obhajobou racionality před předmoderním dogmatismem a postmoderním relativismem. Velmi často však Musil Gellnerovy odvážné a někdy až příliš jednostranně vyhocené myšlenky používal jako odrazový můstek pro vlastní úvahy, v nichž Gellnera významně korigoval nebo zcela odmítal. Za třetí, domnívám se, že jedním z důvodů, proč se Musil v takové míře věnoval právě dílu Ernesta Gellnera, byl ten, že mu záleželo na tom, aby z české paměti zcela nezmizel jeden celý sociální svět, který byl brutálně zničen během druhé světové války, totiž svět česky a německy hovořících českých Židů. Když se při naší poslední rozmluvě v červnu 2012 hovor stočil k dějinám meziválečné české sociologie, poznamenal, že jej mrzí, že se zatím nikdo nevěnoval osudům a dílu německy píšících židovských autorů z Československa, kteří tak většinou ve své bývalé vlasti zůstávají zcela neznámí nebo polozapomenutí.

Jiří Musil už během univerzitních studií na Filosofické fakultě Univerzity Karlovy na přelomu 40. a 50. let získal hluboké znalosti o klasické sociologické tradici a v posledních letech se často vracel k jejím hlavním autorům. Mám za to, že si velmi vážil Karla Marxe, ač s ním nesouhlasil, i Georga Simmela, ale zásadní význam pro něj měli především Weber a Durkheim. Z některých jeho vystoupení na toto téma si pamatuji tolik, že pro něj tyto dva autoři znamenali antipody představující dva opačné póly sociologického myšlení, mezi kterými on sám zřejmě těžko hledal vhodnou střední pozici.² Na jedné straně byl fascinován světem lidské kultury, což nepochybně nebylo dáno jen vlivem sociálního antropologa Ernesta Gellnera, ale už ranou průpravou v sociálních vědách, v níž klíčové místo zaujímal Max Weber a jeho pojetí rozumějící sociologie, a svou roli

² Na napětí mezi idiografickým a nomotetickým pohledem na sociální svět u Jiřího Musila upozornil už před časem v jeho vynikajícím portrétu Martin Hampel [2008].

sehrály také práce tehdy vlivných světových sociologů, například Pitirima Sorokina, a samozřejmě také domácí česká sociologická tradice reprezentovaná Masarykem i mladšími generacemi sociologů. Na stranu druhou dlouhodobé empirické výzkumy v oblasti humánní ekologie, vývoje měst a regionálního rozvoje a intenzivní kontakty s geografii a dalšími přírodovědnými disciplínami Musila přiblížily k pozitivistickému pojetí analýzy sociálních jevů. Za otce zakladatele tohoto, jak s oblibou říkal, strukturálního nebo sociálně-morfologického pojetí považoval Durkheima, zejména v jeho dřívějších spisech.

Rozpor mezi interpretativismem a pozitivismem není samozřejmě ničím překonaným, ale zůstává základním problémem sociálních věd dneška. Jiří Musil na něj však dokázal pohlížet historicky hluboce informovaným způsobem: dokázal jej analyzovat nejen v jazyce soudobých diskuzí, ale také s odkazem na formativní práce autorů klasické sociologické tradice. Domnívám se, že tento problém, který zatím nenašel a možná ani nikdy nenajde uspokojivé rozuzlení, ani on sám nikdy uspokojivě nerozřešil, ale udělal maximum pro to, aby jej vyjasnil a učinil explicitním nejen pro sebe, ale také pro své posluchače. Nebyly mu sympatické různé podoby extrémního kulturalismu a postmoderní epistemologické skepse, ale současně považoval interpretativismus za jádro sociologického poznání. Na stranu druhou však nebyl ochoten docela zavrhnout ani objektivistický přístup k sociálním jevům, který usiluje o odhalení strukturálních pravidelností bez toho, že by vyžadoval hlubokou interpretaci kulturních významů. I když mezi oběma pozicemi existuje patrný rozpor, zdá se neméně zřejmé, že obě mají své nepochybné klady i výsledky a každá fundamentální reflexe o možnostech sociálního poznání se jimi musí zabývat. Jiří Musil toto v české sociologii uměl lépe než kdokoli jiný a jsem mu velmi vděčný za to, že jsem měl možnost jeho hluboké úvahy na toto téma opakovaně slyšet. Zatímco většina autorů se tento fundamentální rozpor snaží v té či oné formě překonat tím, že se jednostranně přiklání k interpretativismu nebo objektivismu, Jiří Musil napětí mezi nimi zachycoval v celé jeho zásadní složitosti a neřešitelnosti. Domnívám se, že to od něj bylo vědecky i lidsky nanejvýš poctivé a že tím dal svému publiku zcela zásadní lekci o mezích sociálněvědního poznávání, ale také o zcela zvláštním a jedinečném půvabu i velké intelektuální náročnosti snahy rozumově proniknout do vnitřních principů fungování sociálního života.

Tím se už dostávám k samotné pointě svého příspěvku. Zdá se mi, že pokud bychom byli nuceni myšlení Jiřího Musila spojit pouze s jedním jménem významného sociologického teoretika, musel by to být Max Weber. U žádného jiného klasika sociologie nevystupuje tolik do popředí vědomí omezenosti sociálněvědního poznání, nejsou tak explicitně formulovány jeho antinomie, včetně rozporu mezi interpretativismem a objektivismem, a není učiněn tak odvážný pokus o jejich překonání. Toto však není jediná obsahová spřízněnost. Je dobře známo, že Weberův odkaz provázel Jiřího Musila celý život. Během nejhoršího komunistického fanatismu v Československu raných 50. let – věc téměř neuvěřitelná – napsal a obhájil na pražské Filosofické fakultě 350stránkovou doktorskou

dizertaci *Methodologické problémy u Maxe Webera*. I když byl pak nucen věnovat se politicky a ideologicky neutrálnímu typu sociálního výzkumu, v roce 1966 publikoval na téma Weberovy epistemologie v té době ojedinělý článek v *Sociologickém časopise*. Tento text nejen prozrazuje důkladnou znalost německých vědeckých sporů z konce 19. století, samotného Weberova díla i na něj navazující literatury, ale lze jej číst také jako subtilní polemiku s tehdy převažujícím názorem reformně komunistických sociologů, že teď již ne marxismus-leninismus, ale vědecká sociologie mohou společnost dovést ke světlejším zítřkům. V závěru tohoto článku, kde na onu dobu velmi jasným způsobem formuloval své vlastní stanovisko, odmítl jakékoli pokusy o sociální inženýrství a představu, že znalost faktického stavu věcí poskytuje návod k činnosti: „... sociologie nemůže být přímým návodem k jednání, jak je to u nás nyní často požadováno“ [Musil 1966: 587]. Pro jakoukoli filosofii praxe, jakou je jistě marxismus, je Weberovo skeptické stanovisko a přísné odlišení „jest“ od „má být“ studenou sprchou. To, že Musilův článek vůbec mohl vyjít, ač s ním aktivisticky orientovaní sociologové nemohli souhlasit, je důkazem uvolněné pluralistické atmosféry v *Sociologickém časopise* druhé poloviny 60. let. Bdělému oku pozdějších normalizátorů však samozřejmě neunikl, a jak nedávno připomněl sám Jiří Musil, článek byl označen za důkaz zrady na „třídním pojetí“ společenských věd [Musil 2011: 380].

Je pozoruhodné, že tentýž weberovský motiv zásadní vnitřní nezávislosti mezi sférami faktického vědění a hodnocení, poznání a praxe, Jiří Musil zdůrazňoval i na samém sklonku svého života za zcela jiných politických a ekonomických podmínek. V posledních letech jsem u něj pozoroval neobyčejně velký zájem hovořit o základních otázkách sociologie, jejím smyslu a poslání se studenty a mladými adepty disciplíny. Snažil se také rozpoutat podobnou diskusi v *Sociologickém časopise*, ale zde byly další kroky znemožněny jeho nemocí a odchodem. Naštěstí se mu podařilo využít aspoň několika příležitostí k tomu, aby nám mladším, úzce zaměřeným specialistům dal pořádný podnět k zamyšlení a obecné reflexi o nejširších souvislostech našeho počínání. Dne 29. listopadu 2011 vystupoval na Fakultě sociálních věd UK na studentském semináři *Sociologické večery* s přednáškou „Je sociologie vědou? A před jakými problémy stojí?“, věnovanou otázkám o smyslu sociologie, ke kterým jej inspiroval přední francouzský sociolog Raymond Boudon. Myslím, že Jiří Musil tuto přednášku a další nekonal proto, že by měl potřebu něco vysvětlovat sám sobě, ale aby své myšlenky o smyslu sociologické práce, jejích možnostech a mezích sdělil generaci, která dnes představuje její budoucnost. Nepochybně tím zaujal, protože účast byla značná a diskuze, která se strhla po skončení přednášky, pak, pokud vím, pokračovala dále v užším kroužku v nedaleké kavárně Slávie, stále s jeho účastí.

Během našeho krátkého rozhovoru po skončení přednášky na FSV vytáhl z aktovky vytištěný text a předal mi jej s přáním, abychom jej při nějaké vhodné příležitosti v *Sociologickém časopise* otiskli. Nebyl to podklad pro přednášku, kterou právě dokončil, ale pro jinou, kterou již o dva roky dříve přednesl v týmu Martina Potůčka na CESESu a před pouhými dvěma týdny znova na gellnerov-

ském semináři. Zřejmě právě pro tento gellnerovský seminář původní text mírně upravil a dovedl do podoby, v níž jej chtěl publikovat. Jeho téma bylo příznačně weberovské: sociologické poznání a jednání a jejich vzájemný vztah. Poněkud lehkomyšlně jsem se domníval, že článek vydáme při příležitosti jeho 85. narozenin v roce 2013, avšak vhodná chvíle pro jeho uveřejnění nastala bohužel už nyní po jeho odchodu. Tento myšlenkově závažný text, hutný a oprostěný od zbytečných vnějších efektů, ukazuje některé z nejlepších stránek sociologického myšlení Jiřího Musila: zájem o nejhlubší epistemologické a ontologické otázky sociálních věd, snahu teoretické myšlení obohatit kontaktem se sférou praxe, schopnost vyjadřovat základní problémy sociologického myšlení netechnickým a srozumitelným způsobem. V některých bodech se článek výrazně shoduje s weberovskou statí z roku 1966, a ukazuje tak na kontinuitu v Musilově uvažování o problému sociologického poznání a praxe. Oba texty téměř stejnými slovy zdůrazňují, že sociální vědy byly původně praktickými disciplínami, jejichž cílem bylo vytvářet hodnotící soudy o problémech řízení státu a hospodářství. V obou textech se také objevuje klíčová věta, která by měla být varováním pro všechny, kdo si jsou až příliš jisti tím, že vědí, co je správné: „Nemýlíme se totiž jen o protivnicích, nýbrž často i o tom, co chceme.“ [Musil 1966: 580] Musil se zde ukazuje nejen jako pozorný čtenář Webera, ale také jako pokračovatel Karla Poppera, Ernesta Gellnera a dalších stoupenců kritického racionalismu, zdůrazňujících omylnost rozumu a jeho vnitřní omezení. V převážné většině svého obsahu se ale nynější text od Musilova staršího článku odlišuje, a představuje tak jeho zralý a bohužel i poslední *statement* na téma, zdali sociologické poznání může sloužit jako návod k jednání a řízení společnosti. Nemyslím si, že jeho závěry budou většinou čtenářů přijaty s nadšením, spíš je mnozí odmítnou jako jen jednu další repetici staré a překonané Weberovy teze o nutnosti oddělovat poznání a hodnocení. Nepochybují však o tom, že toto opatrné varování vynikajícího sociologa je nutné brát vážně, nemá-li sociologie jako už tolikrát podlehnout pouhé ideologii.

Marek Skovajsa

Literatura

- HAMPL, Martin. 2008. „Vědec, který obohatil nejen sociologické myšlení. Profesor Jiří Musil osmdesátiletý.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 44 (1): 177–180.
- MUSIL, Jiří. 1966. „Názory Maxe Webera na funkci vědy ve společnosti.“ *Sociologický časopis* 2 (4): 573–587.
- MUSIL, Jiří. 2001. „Gellner’s Philosophy of History – Interpretations and Problems.“ *Czech Sociological Review* 9 (2): 153–172.
- MUSIL, Jiří. 2011. „Poslední ročník studentů sociologie po únoru 1948.“ *Lidé města* 13 (3): 373–396.